

Adela Ptičar

PRVI SLAVONSKI PRAVOPIS

Rad je prinos povijesti hrvatskoga pravopisa. Pravopis *Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju iz 1779.* godine namijenjen je u prvome redu školskim potrebama u Slavoniji. On pokazuje da je postojala čvrsta pravopisna, a osobito grafijska norma, jer se propisana rješenja nalaze u književnim tekstovima sve do tridesetih godina 19. stoljeća.

Pravopis o kojemu je u ovome radu riječ pripada nizu dvojezičnih hrvatsko-njemačkih priručnika objavljenih za školske potrebe u Budimu u drugoj polovici 18. stoljeća. Puni mu je naziv UPUTJENJE K' SLAVONSKOMU PRAVOPISANJU ZA POTRIBU NARODNIEH UCSIONICAH U KRALJESTVU SLAVONIE / Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slawonien, Ofen 1779.¹ Odrednica "slavonski" u naslovu dolazi dvaput i označuje dvoje: 1. da se radi o štokavskome tipu književnoga jezika za razliku od kajkavskoga "horvatskog" tipa, 2. da je to pravopis namijenjen slavonskom području.

Pravopisnih naputaka ima i prije, u slavonskim gramatikama, Tadijanovićevoj iz 1761, Lanosovićevoj iz 1778. (uglavnom grafijskih), a osobito Relkovićevoj iz 1767. O jeziku se općenito od šezdesetih godina 18. stoljeća u Slavoniji puno raspravljalo i u djelima nejezične problematike, ali ponajviše o grafijskim² problemima; dovoljno je spomenuti S. Vilova, J. Lipovčića, A. Kanižlića, I. Velikanovića, M. A. Relkovića, J. Krmpotića...³

¹ Iste je godine i prema istome njemačkom prijedlošku objavljen i kajkavski pravopis KRATKI NAVUK ZA PRAVOPISZANYE HORVATZKO ZA POTREBNOZT NARODNIH SKOL / Anleitung zur kroatischen Rechtschreibung zur Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien.

² Grafijski i pravopis promatraju se kao različite jezične discipline tek u naše vrijeme.

³ Usp. Matić 1945, str. 133-141; Vončina 1975, str. 25-33.

Abecevice koje su se tiskale od kraja 17. stoljeća⁴, ili ona dijeljena u požeškom kraju 60-ih godina 18. stoljeća⁵, sadržavaju samo abecedu (ili azbukku) s uputama za vezanje slova u slogove⁶; one nemaju pravopisnih pravila, pa se *Uputjenje* može držati prvim pravopisom u Slavoniji, kako po naslovu, tako i po sadržaju.

Knjižica⁷ ima 56 stranica formata male osmine; lijeva joj je stranica hrvatska (latinicom), desna njemačka (goticom), tekst je paralelan s time što u njemačkoj verziji stoje i hrvatski primjeri za ono što se njemački tumači, pa je ona malo opsežnija. U kratkom predgovoru (1 stranica) objašnjava se da je cilj takva priručnika "dase jedanput jedan obicsajni Nacfin Pisanja kod nas uvede, koi dosada skoro po Povolenu svakoga Pifca mlogoverstan biashe"⁸. Premda nas naslov pravopisa upućuje da je to školski priručnik, on je zapravo namijenjen svakom pismenom čovjeku: "Mi xelimo fada dabiše ovimah Upravamah nesamo ucsechase Mladex, nego takojer svi ostali koji u slavonskomu Jeziku shto pisati hoche, odsele posluxiti hotili."⁹ Nakon uvoda (*Prijavljenje*, njemački *Vorbericht*) vrlo je opsežno kazalo (str. 4-17), a zatim pravopisna pravila razvrstana u tri poglavlja. Poglavlja imaju potpodjelu u odjeljke (*Odiljenja*); prvi, kraći dio prvoga poglavlja propisuje pisanje velikoga slova (prema njemačkom pravopisu, dakle imenice se pišu velikim slovom), sve se ostalo tiče grafije. Drugo poglavlje govori o rastavljanju riječi na slogove, treće o interpunkciji.

Budući da je to prvi normativni grafijsko-pravopisni priručnik, a s obzirom na obilje diskusija o toj temi u Slavoniji u 18. stoljeću, treba istaknuti neka najvažnija grafijska i pravopisna rješenja i reći nešto o njihovim dodirima i prepletanju. Da je grafija držana pravopisnim problemom par excellence tumači se i u definiciji pravopisa na početku *Uputjenja*: "Pravopisanje illiti Ortographia jest znanje, Riecfi pristojnimah Slovih pisati, nje kōd Ulamanja pravo diliti, i razlicita Zlamenja Razlike upravno potribovati."¹⁰ Rasprava se ticala uglavnom grafema **c**, **ch**, **cs**, **gj**, **cx**, **ie**, **sh**, **x**, slova **h**, a u vezi s rješenjima za foneme /ć/ i /đ/ nameće se i problem statusa skupina **tj** i **dj**.

Dok su slavonski pisci predlagali određena rješenja i raspravljali o mogućnostima, *Uputjenje* bez polemike donosi pravila. Vidimo to već na primjeru za prvi od naših problema s popisa, grafijskom rješenju za fonem /c/: "Jerbo neglasovito Slovo z k' Izgovaranju Slova c nishta nepomaxe, tako ono u ovakovimah

⁴ Usp. Matić 1945, Jembrih 1988.

⁵ Usp. T. Matić (1938).

⁶ Takve se vrlo precizne upute za sricanje slova i sve varijante vezanja samoglasnika sa suglasnicima nalaze već u J. Mikalje, usp. Putanec 1982-1983, str. 151-154.

⁷ U Zagrebu se našao samo jedan primjerak (u Knjižnici HAZU).

⁸ *Uputjenje*, str. 2 (nepaginirano).

⁹ *Uputjenje*, str. 2 (nepaginirano).

¹⁰ *Uputjenje*, str. 18 (nepaginirano).

*Riecsmah pifatiŝe neima, kako ove jesu: Otacz, Zimljicza, czielo; nego Otac, Zimljiza (!)*¹¹, *cielo, i.t.d.*¹²

Cz je bila kajkavska norma koju slavonski pisci nisu prihvatili¹³; susreće se sporadično u nekih pisaca, a sustavno npr. u A. Bačića¹⁴, no od 60-ih godina 18. stoljeća taj grafem u slavonskih pisaca gotovo posve nestaje.

Grafem **cs** za /č/ jednoznačan je, a javlja se i u liku **cf**, bez pravilnosti u distribuciji (*Csuje* 30 [ali i *necfuje* 32], *Pocsetku* 18, *slicsnih* 22; *Cfas* 50, *Riecfi* 18 [ali i *Riecs* 20], *naucfni* 20). To je odraz istih likova za fonem /s/: *sastavljena* 38, *u sridi* 22, *neglasovito* 30, *prispodabljaju* 46; *samo* 20, *suiuh* 20, *pifati* 18, *pristojnimah* 18.

S obzirom na pojavu gubljenja opozicije između fonema /č/ i /ć/ u slavonskim govorima, treba reći da se u cijelom tekstu nije našao ni jedan primjer zamjene fonema /č/ i /ć/, dapače upozorava se na potrebu njihova razlučivanja i kao argument donosi se minimalni par *Chelo* "ćelav čovjek": *Cselo* "dio glave"¹⁵.

Rješenje **cs** za /č/ prihvatio je i Šime Starčević u svojoj gramatici s objašnjenjem: "*Ovako pishu obadva Relkovića, Kanixlich, Voltigi (!), i isti Stulli s ostalim boljim Ilirancim.*"¹⁶

Dok su problemi oko fonema /č/ samo grafijski, u vezi s fonemom /ć/ nameću se i oni pravopisni i gramatički. Za etimološki /ć/ *Uputjenje* propisuje **ch** (*Chud* 28, *Vichnicsstvo* 48, *Viche* 52, *pomochi* 48, *Pomoch* 52), ali za neetimološki čvrsto utvrđuje skupinu **tj**: "*ch i tj imajuŝe po Izvadjanju Riecfih potribovati, n. Pr. Chud, ufatjen a nie ufachen: Bitje, a nie Biche od ufatiti, biti.*"¹⁷ Ti primjeri, ali i mnogi drugi, kao *Uputjenje* (naslov), *Okratjenja* 42, *pustjen* 46, *Nakitjenje* 42, *Kripostjom* 46, mogu značiti dvoje: 1. da nije završeno mlade jotovanje, ili 2. da je dosljedno provedeno morfonološko načelo.

Budući da je novije jotovanje u štokavaca završeno tek u tijeku 18. stoljeća¹⁸, pa su u pisaca toga razdoblja još potvrđeni dvojni oblici, oni su mogući i u ovome pravopisu. Međutim, upute tipa "*s' Milostjom, a nie s' Miloschom, 32*"¹⁹, ili već citirani primjer "*ufatjen a nie ufachen; Bitje, a nie Biche*", pokazuje da je ortoep-ska norma drukčija od ortografske i da je problem pravopisne a ne jezične naravi. Posve isti odnos kao u **ch** : **tj**, dakle ostvarenje dosljednoga morfonološkog pravopisa, imamo i u slučaju grafema za fonem /đ/: "*Jednako dj, i gj razlikuje Izva-*

¹¹ Tiskarska greška; u tekstu ih ima dosta.

¹² *Uputjenje*, str. 36.

¹³ Usp. Moguš – Vončina 1969.

¹⁴ Možda zbog toga, što je u Slavoniji samo djelovao. On je bosanski franjevac.

¹⁵ *Uputjenje*, str. 26.

¹⁶ Starčević 1812, str. 21.

¹⁷ *Uputjenje*, str. 28.

¹⁸ Usp. Vončina 1975, str. 56-57.

¹⁹ To je tiskarska greška, jer u paralelnome njemačkom tekstu stoji *s' Miloshchom* sa **sh** za /š/.

djanje *Riecsih*, gdje ove slovke pravo potribovati valja; na *Priliku*: *Gjubre*; *rodjen*, a *nie rogjen*, od *roditi*; *vodjen*, a *nie vogjen*.”²⁰ Ti i drugi primjeri (*tugijmah* 30, 36, *navadjase* 44, *osudjen* 46, *magjarski* 48, *Grozdje* 50, *Uvridjenje* 56) potvrđuje ono što se u citatu propisuje, naime da se u *izvadjanju* (tj. tvorbi) riječi mora voditi računa o distinkciji **dj** : **gj**. Tako taj pravopis utvrđuje grafemski niz **gj** (**dj**), **lj**, **nj** (prema kajkavskome **gy**, **ly**, **ny**), koja se rješenja zadržavaju u Slavoniji sve do ilirizma, a neka je od njih (**lj**, **nj**) zadržao i Lj. Gaj.²¹

Nažalost, o fonemu /**dz**/ u ovome pravopisu ne može se ništa reći, jer on zbog svoje slabe čestotnosti u tekstu nije ni jednom potvrđen, a popisa svih grafema u *Uputjenju* nema. U jednom jedinom primjeru u kojemu bi trebao biti ostvaren, /**dz**/ se nalazi na morfonološkoj granici: *Sercsba* (za koji se primjer krivo poučava kako bi trebalo pisati *Serdba*).

Slovo **h**, a govorimo o slovu jer će se vidjeti da ono nije uvijek grafem, pripada nizu onih problema o kojima se u našoj filologiji najviše raspravljalo, i to ne samo kroz cijelo 19. stoljeće, nego i u najnovije vrijeme²². U ovome priručniku, kao i u svim slavonskim tekstovima iz toga razdoblja, što se tiče “nastavka” za genitiv mn. nema nedoumica o tome ima li on pravopisno ili gramatičko značenje, što se u *Uputjenju* eksplicitno i kaže: “U *sviemah jednoslovnimah Riecsmah Imenah za glasovitimah Slovima a, i, u, slidi h*, za *Produljenje slovke*”²³, na *Priliku*: *Strah, Prah, Grih, Duh, Kruh, Grah...* U *sviemah Riecsmah po proshastoga Vrimena u navistujuchemu Nacfinu, gdi one na a, i, o, izhode*²⁴ Slovo **h** pridatise ima, kakoti: ja ktiah, ja bih, ja shtih, ja idoh... *svimah, njimah, jednimah.*”²⁵

“Ova obadva *Nadslovka*²⁶ ... *ondise izpuštjaju, gdje e, ili h za Produljenje Slovke stoi.*”²⁷

Slovo **h** u svim je navedenim slučajevima prozodijski znak, dakle i na mjestima etimološkoga **h** (npr. *ja idoh* 32 : *moguh, moguhli* 44) označuje samo duljinu prethodnoga sloga. To pokazuje da taj pravopis više uvažava stanje u slavonskim govorima nego u pisaca, koji razlikujući književni jezik od organskih idioma, nastoje unijeti etimološki fonem /**h**/ u svoje tekstove, dok se u *Uputjenju* preporučuje da se i etimološki **h** izbací: “Slovo **h**... u *Riecsi Hrana...* i **j** u koji *jesu odvishje; ...Rana*”²⁸ (usp. i primjer *raniti valja gladnog* 56).

²⁰ Uputjenje, str. 28.

²¹ Usp. Mogaš-Vončina 1969, str. 75.

²² Usp. Tafra 1991.

²³ Tj. sloga.

²⁴ Dakle, završavaju, podvukla A. P.

²⁵ Uputjenje, str. 32.

²⁶ Tj. akcenatska znaka.

²⁷ Uputjenje, str. 40.

²⁸ Uputjenje, str. 34.

Na mjestu praslavenskoga jata u ovome se priručniku ostvaruje ikavsko-jekavski refleks kao u nekim posavskim govorima²⁹. Dugi **i** obilježuje se dvoslovom **ie**, u kojemu **e** samo produljuje vokal, ali se u slijedu **je** taj **e** izgovara: "1. *Glasovito Slovo i sa Slovom e prominuti nevalja; na Priliku: Diete, a ne Dete; Sieno, ne Seno; bielo, ne belo.* 2. *Glasovito Slovo e slidi u slavonskimah Riecsmah za Slovom i, illi j, pervo: radi Produljenja Slovke; drugo: radi dobroga Izgovaranja; na Priliku: Tielo, vierno, gdje Pjesma.*"³⁰ Ostali su primjeri: *Riecsi* 18, *liepe* 32, *Grieshnik* 38, *bielo* 40, *dieli* 38, 42, *cielomu* 42, *Sieno* 56; *Reda pjesmenoga* 20, *Djelo* 28, *pjevao* 32, *Mjesto* 34, 52, *Djeca* 40, *Mjerenju* 54. Pojedine iznimke od pravopisnoga načela, kao npr. *diliti* 18, *dilese* 36, 42 : *diele* 38, 44, *dieli* 42 mogu se tumačiti kao tiskarske greške ili autorova nepreciznost. Iznimke jezične prirode govore o jakom utjecaju većinskih čisto ikavskih posavskih govora; o refleksu **i** i u kratkom slogu u pojedinim položajima ili pojedinim riječima u ikavsko-jekavskim posavskim govorima piše S. Ivšić u poznatom radu o posavskom govoru. U *Uputjenju* takva je sustavna iznimka položaj iza fonema **r**: *potribovati, Potriba* 18, *Vrimena* 32, *Prigibanju* 32, 40, *pridnjom* 44, *Kripost* 46, *Kripostjom* 46, *prid* 46, *Odriz* 48. Analoškim se razlozima može tumačiti **i** u kratkom slogu u nekim skupinama riječi, npr. *slidechih* 20, *poslidnje* 28, *poslidnjega* 40, *slidechi* 42, *poslidnjom* 44, ali ima i nekih pojedinačnih slučajeva, tako *ofititise* 22, *Razdiljenja* 36, *Vichnicsstvo* 48, *namomistiti* 50.

Podatak o isključivo prozodijskom značenju slova **e** u grafemu **ie** upozorava na oprez u izučavanju refleksa jata u slavonskih pisaca toga vremena: on može imati knjiško značenje, tj. označivati ijekavski refleks jata, kao npr. u Relkovića ili Lanosovića, ali može biti i samo utjecaj njemačke pravopisne norme (*ie = i*).

Sh za /š/ dosljedan je u cijelome tekstu. Iako je od Relkovićeve gramatike takvo bilježenje posve prevladalo, pravopis ipak naglašava nedovoljnu distinktivnost staroga načina bilježenja³¹: "**fs** i **sc**, na *Mjesto sh* nikada *potribovatise* nemo-guh: tako *nepishuse*, na *Priliku: dva Koffa, ili Kosca, nego dva Kosha, jerbo drugo-je Kofac, a drugo-je Kosh.*"³² Taj se isti primjer nalazi u prvom izdanju Lanosovićeve gramatike (1778), na koju se *Uputjenje* oslanja i u drugim načelima, kao što je npr. težnja k morfonološkom pravopisu. Zanimljivo je da u polemici oko uređivanja grafije u Stullijevu rječniku³³ i J. Krmpotić u svojoj argumentaciji daje taj primjer.³⁴

O grafemu **x** za fonem /ž/ treba reći samo da se dosljedno upotrebljava u cijelome tekstu (*Xena* 20, *Druxstvo* 24, *Duxnost* 36, *Slovosloxnost* 42). Kao i u svih

²⁹ Usp. Ivšić 1913, str. 162-175.

³⁰ *Uputjenje*, str. 26.

³¹ Grafemima **ss** i **sc**.

³² *Uputjenje*, str. 28.

³³ Usp. Brlek 1987.

³⁴ Usp. Hadrovics 1966, str. 270.

slavonskih pisaca,³⁵ i slogotvorni /r/ bilježi se u svim položajima s popratnim vokalom kao **er** (*svershnom* 20, *umerli* 22, *Derva* 32, *Verfstopis* 38).

Već je spomenut morfonološki karakter ovoga pravopisa u vezi s pisanjem **tj** i **dj** na granici leksičkoga i tvorbenoga morfema, ali se on očituje i u drugim položajima, npr. tamo gdje dolazi do asimilacije, ispadanja suglasnika i drugih glasovnih pojava (*koristni* 20, *Sobstvah* 20, *Druxstvo* 24, *izpuštiti* 30, *Biljexka* 20, *pa-zljivo* 50, *kadkada* 50). Takve su tendencije prisutne i u drugih koji se u 18 stoljeću u Slavoniji bave normativnim aspektima jezika i pravopisa. "*Etimoloških zahvata na polju morfologije i tvorbe riječi ima u Reljkovićevoj gramatici...; tu nalazimo etimološko razmišljanje o tvorbi participa pasivnoga,*"³⁶ a "etimologiziranja" ima još više u već spomenutoga Lanosovića.

Istraživanje pravopisa, a osobito grafije, u prvom normativnom priručniku namijenjenom Slavoniji pokazuje da je već postojala dosta čvrsta uporabna norma, jer se u njemu ne nalazi ništa što nema većina slavonskih pisaca u 18. stoljeću. Taj vrijednosni kriterij izrijekom se navodi: "*koliko Obicsaj dobrih Pisacah terpih*"³⁷. Jedina je iznimka nepostojanje fonema /h/ u fonološkom sustavu. Tu se anonimni autor pravopisa povodi za narodnim govorima, dok u drugim pojavama to ne čini, pa tako npr. za kontrakciju **ao** > **o** u glagolskoga pridjeva radnoga drži da nije normativna: "*Pisati valja: pjevao, imao, a ne pjevo, imo.*"³⁸

Ugled i utjecaj grafijskoga sustava koji propisuje taj pravopis bio je tako velik da ga prihvaćaju i neki pisci izvan Slavonije, kao npr. Voltiggi i Stulli u svojim rječnicima i Starčević u gramatici. Posve je ista grafija i u Katančićevu prijevodu Biblije (priređivač G. Čevapović), a i osnovni su pravopisni principi isti: morfonološki pravopis, pisanje akcenatskih cjelina zajedno, dosljedno bilježenje svih duljina slovom **h**.

Pravopis *Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju* sankcionira općenite težnje u pravopisu i grafiji i utvrđuje grafijski sustav koji će trajati sve do preporoda, te je tako važan prinos povijesti hrvatskoga pravopisa.

³⁵ Usp. Hadrovics 1966.

³⁶ Usp. Putanec 1991, str. 173.

³⁷ Uputjenje, str 24.

³⁸ Uputjenje, str 32.

LITERATURA

1. Brlek, M., 1987: *Leksikograf Joakim Stulli*, Djela JAZU, 60, Zagreb.
2. Hadrovics, L., 1966: *Pokušaj reforme latiničkog pravopisa 1785. godine*, Anali Filološkog fakulteta, 5, str. 267-272, Beograd.
3. Ivšić, S., 1913: *Današnji posavski govor*, Rad JAZU, 196, Zagreb.
4. Jembrih, A., 1988: *Kratka azbukvica iz 1696. godine*, Književni jezik, 4, str. 199-213, Sarajevo.
5. Katančić, P., 1831: *Sveto pismo starog' zakona*, I-IV; *Sveto pismo novog' zakona*, I-II, Budim.
6. Lanosović, M., 1778: *Neue Enleitung zur Slavonischen Sprache*, Esseck.
7. Maretić, T., 1910: *Jezik slavonskijeh pisaca*, Rad JAZU, 180, str. 146-233, Zagreb.
8. Matić, T., 1938: "Abecevice" iz XVIII. vijeka za analfabete u požeškom kraju, *Vrela i prinosi*, 8, str. 103-107, Sarajevo.
9. Matić, T., 1945: *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*, Djela HAZU, XLI, Zagreb.
10. Moguš, M., Vončina, J., 1969: *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, 11, str. 61-81, Zagreb.
11. Putanec, V., 1982-1983: *Raritet "Bogoljubno razmišljanje od očenaša" (Požun 1642) Jakova Mikalje*, Rasprave Zavoda za jezik, 8-9, str. 127-165.
12. Putanec, V., 1985: *Prijedlozi Jakova Mikalje za reformu grafije u hrvatskoj latinici*, Hrvatski dijalektološki zbornik, 7, str. 199-212.
13. Putanec, V., 1991: *Etimološki zahvati u djelu Matije Antuna Reljkovića (1732-1798)*, Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića, Osijek.
14. Relković, M. A., 1767: *Nova slavonska, i nimačka gramatika*, Zagreb.
15. Starčević, Š., 1812: *Nova ricsoslovnica iliriska*, Trst.
16. Stulli, J., 1806: *Rjecoslozje*, Dubrovnik.
17. Tafra, B., 1991: *Jesu li ahauci izgovarali h?*, Kolo, 5-6, str. 47-64, Zagreb.
18. Vince, Z., 1970: *Grafijsko-pravopisna pitanja pretpreporodnog i preporednog doba u Slavoniji*, Zbornik radova Prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, str. 773-810, Osijek.
19. Vončina, J., 1975: *Jezik Antuna Kanižlića*, Rad JAZU, 368, str. 5-172, Zagreb.
20. Vončina, J., 1984: *O postanku i načelima Reljkovićeve Nove slavonske i nimačke gramatike (1767)*, Zbornik Vojna krajina, str. 451-469, Zagreb.

Summary

FIRST SLAVONIC ORTHOGRAPHY

The analysis of the school orthographic manual *Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju* of 1779 shows the existence of a fixed graphic and orthographic norm. It prescribes only the features which are characteristic for most Slavonic writers in the second half of the 18th century. The manual adopts the morphological principle according to which graphemes *ch*, *gj*, (phonemes /č/, /đ/) in the morphological border are normed as *tj* and *dj*. This orthographic system is accepted by some writers outside Slavonia, e.g. Voltiggi and Stulli apply it in their dictionaries and Starčević uses it in his grammar. The same graphic and orthographic principles are used in Čevapović's edition of Katančić's translation of the Bible of 1831.

Key words: phoneme, grapheme, graphy, morphological principle, norm, orthography, the history of orthography

Ključne riječi: fonem, grafem, grafija, morfonološki princip, norma, pravopis, povijest pravopisa